

KUR'ÂN'I ANLAMININ ÖNEMİ VE BU KONUDAKİ ÇALIŞMALAR

Abdurrahman ÇETİN*

ÖZET

Kur'ân-ı Kerim, kendisinin okunmasını ve anlaşılmasını ister. Bunun için geçmişte birçok insanımız bu gayret içine girmiş, ondan anladıklarını sözlü ve yazılı olarak diğer insanlara aktarmışlardır.

Ancak bu anlayış ve yorumlar, farklı farklı olmuştur ki, bu da gayet tabii bir durumdur. Aynı tabloya bakan kimselerin yorumu ve değerlendirmesi nasıl farklı olursa; insanların Kur'ân-ı Kerim'den istifadeleri de bilgi, anlayış ve kültür seviyelerine göre farklı olmuştur. Böylece altıyüz sayfalık bir Kitab'dan, belki de altıyüz bin sayfalık yansımalar ortaya çıkmış ve bu yansımalar da, büyük bir kristal avizeye bakan kimseler sayısınca, buldukları yere ve bakış açılarına göre değişip durmuş; ama kristal avize hiçbir zaman değişmemiştir.

Kur'ân'ın ilk müfessiri ve açıklayıcısı bizzat Kur'ân'ın kendisidir. Diğer bir müfessiri ise, Hz.Peygamber (sav)dir. O, hem sözleriyle, hem de uygulamalarıyla Kur'ân'ın yorumlayıcısı ve uygulayıcısı olmuştur.

Bu konuda üçüncü bir unsur da, sahabedir. Olayları Peygamberimiz ile birlikte yaşamaları, Kur'ân'ı ve açıklamasını bizzat Peygamberimizden almış bulunmaları ve yaşadıkları zaman itibariyle Kur'ân Arapçasına en iyi onların vâkıf olması, bu alandaki fonksiyonlarını açıkça ortaya koyar.

Sahabeyi takip eden tâbiün döneminde, tefsirin müstakil bir ilim olarak şekillenmeye başladığı görülür. Bu dönemde tefsirin başlıca kaynağı ashabdan alınan bilgiler olmakla birlikte, re'y ile tefsir de ağırlık kazanmaya başlamış ve devam eden zaman içinde, daha sonraki nesiller tarafından, çeşitli türlerde birçok tefsir yazılmıştır.

İşte bu makalede, Kur'ân'dan ve Kur'ân'ı inceleyen insandan kaynaklanan çeşitli âmiller göz önüne alınarak, tefsirin geçirdiği aşamalar ana hatlarıyla tesbit edilmeye çalışılmıştır.

SUMMARY

* Prof.Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilimdalı

KUR'ÂN'I ANLAMANNIN ÖNEMİ VE BU KONUDAKİ ÇALIŞMALAR

I

Kur'ân-ı Kerîm'in muhataplarından istediği ilk şey, okumaktır: "Yaratan Rabbinin adıyla oku" (Alâk 96/1). Çünkü Kur'ân'ı anlamak için önce onu okumak yahut dinlemek gerekir¹. "Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size rahmet edilsin" (A'râf 7/204).

Ancak bu gelişigüzel bir okuma (ve dinleme) değil; yavaş yavaş, dura dura, anlayarak, düşünerek okumak ve ondan gerekli öğüt ve mesajı almaktır. Kur'ân'ın okunmasında bu hususlara dikkat çeken birçok âyet vardır:

Bunlardan birisi, Kur'ân'ın tertîl ile; yani yavaş yavaş, tane tane, tecvid ile okunmasıdır: "...Onu tertîl üzere okuduk" (Furkan 25/32), "Kur'ân'ı ağır ağır, tane tane oku" (Müzzemmil 73/4).

Kur'ân'ı anlamannın önemine işaret eden âyetlerden bazılarında tefekkür kökenli kelimeler kullanılmıştır. Tefekkür; düşünmek, düşünceyi harekete geçirmek, akıl yormak, iyice düşünmek, derin düşünmek, hayrı ve şerri, faydalı ve zararlıyı görmeye yarayan kalbdeki ışık, bir işin âkabeti hakkında düşünmek.. şeklinde tarif edilmiştir. Bununla ilgili bazı âyet mealleri şöyledir : "...Allah size âyetlerini böyle açıklar ki düşünesiniz" (Bakara 2/219). "...İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size âyetleri açıklar"(Bakara 2/266). "...İşte biz, düşünen bir toplum için âyetleri böyle açıklıyoruz"(Yûnus 10/24). "...Sana da bu zikri (Kur'ân'ı) indirdik ki, kendilerine indirileni insanlara açıklayasın, tâ ki düşünüp anlasınlar" (Nahl 16/44). "Eğer biz bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik, şüphesiz onu, Allah korkusundan baş eğerek parça parça olmuş görürdün. Bu misâlleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz" (Haşr 59/21).

Aynı konuyla ilgili olarak tedeubbür ifadesi de kullanılmıştır. Tedeubbür; işlerin sonunu düşünmek, işin sonuna bakmak, bir işin sonunu başından hesap etmek, dikkatli olmak, anlamak, Kur'ân âyetlerini derinlemesine düşünerek anlamına vâkıf olmak ve doğru yorumlara ulaşmak.. gibi mânâlara gelir. Bu hususla ilgili âyetlerin bazılarının anlamı da şöyledir: "Hâlâ Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi?" (Nisâ 4/82). "Onlar bu sözü (Kur'ân'ı) hiç düşünmediler mi?" (Mü'minûn 23/68). "Bu Kur'ân, çok mübarek bir kitaptır. Onu

¹ "Zira susmak dinlemeye, iyi dinlemek basîrete (anlayıp kavramaya), basîret îman ve amele, îman ve amel de rahmet ve nimeti ilâhiyyeye sebeptir". (Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, IV, 2360).

sana indirdi ki, âyetlerini düşünsünler ve akli selim sahipleri öğüt alsınlar” (*Sâd* 38/29). “Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalbleri kilitli midir?” (*Muhammed* 47/24).

Bu konuda kullanılan diğer bir tâbir de taakkul ifadesidir. Kur’ân’da “ya’kılûn- ta’kılûn” siygalarıyla ifade edilen bu tâbir; akletmek, akıl erdirmek, aklını kullanmak, anlayış, kavrama, aklını kullanarak doğru ve tutarlı düşünmek, gerçeği anlamak, bilmek, idrak etmek.. şeklinde açıklanmaktadır. Konuyla ilgili âyetlerin bazılarının anlamı ise şöyledir: “Düşünesiniz diye Allah size âyetlerini böyle açıklıyor” (Bakara 2/242). “..Eğer düşünürseniz, âyetlerimizi size açıklamış bulunuyoruz.” (Âlü imrân 3/118) “Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik” (Yûsuf 12/2). “Andolsun, size içinde sizin için öğüt bulunan bir kitap indirdik. Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Enbiyâ 21/10). “..Allah, düşünüp anlayasınız diye size âyetleri böyle açıklar” (Nûr 24/61). “Biz bu misâlleri insanlar için anlatıyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir” (Ankebût 29/43).“..İşte biz âyetlerimizi, aklını kullanacak bir toplum için böyle açıklıyoruz” (Rûm 30/28). “Biz, anlayıp düşünmeniz için onu Arapça bir Kur’ân yaptık” (Zuhruf 43/3).“..Belki aklınızı kullanırsınız diye size âyetleri açıkladık” (Hadîd 57/17).

Kur’ân, muhatablarından tezekkür’ü de istemektedir. Tezekkür; hatırlamak, aklına getirmek, zihinde bilinen bir şeyi hatırlamak, anmak, akılda tutmak, hem dil ile anmak ve hem de kalb ile hatırlamak; ibret almak.. vb. mânâlara gelir. Bu hususa dikkat çeken pekçok âyetten bazılarının anlamı da şöyledir: “..Allah, düşünüp anlasınlar diye âyetlerini insanlara açıklar” (Bakara 2/221). İşte Rabbinin doğru yolu budur. Biz, öğüt alanlar için âyetleri geniş geniş açıkladık” (En’âm 6/126). “..Bunlar Allah’ın âyetlerindedir. Belki düşünüp öğüt alırlar” (A’râf 7/26). “Biz düşünüp anlamaları için, bu Kur’ân’da sözü türlü şekillerde tekrar ettik” (İsrâ 17/41). “Andolsun ki biz, düşünüp öğüt alsınlar diye, sözü (vahyi) birbiri ardınca yetiştirdik (vahyi aralıksız gönderdik)” (Kasas 28/51). “Andolsun ki biz, öğüt alsınlar diye, bu Kur’ân’da insanlara her türlü misali verdik” (Zümer 39/27). “Andolsun Biz, Kur’ân’ı öğüt almak için kolaylaştırdık. Öğüt alan yok mudur?” (Kamer 54/17).

Kur’ân’ın bir adı zikr, diğer bir vasfı da tezkira’dır. Zikr; hatırlama, anma, öğüt.. gibi mânâlara gelir. Tezkira ise; ikaz, uyarı demektir. Bu hususla ilgili âyetlerden bazılarının anlamı ise şöyledir:“Biz, Kur’ân’ı sana, güçlük çekesin diye değil, ancak Allah’tan korkanlara bir öğüt olsun diye indirdik” (Tâhâ 20/2-3). “Hayır (iyi bilsinler ki) o (Kur’ân) bir ikazdır; dileyen onu düşünüp ibret alır” (Müddessir 74/54). “Hayır. Kuşkusuz bunlar (âyetler), değerli ve güvenilir kâtiplerin elleriyle (yazılıp) tertemiz kılınmış, yüce makamlara kaldırılmış, mukaddes sahifelerde (yazılı) bir öğüttür; dileyen ondan (Kur’ân’dan) öğüt alır” (Abese 80/11-16).

Buraya kadar olan kısımda, Kur’ân’ın, kendisinin anlaşılmasına, üzerinde düşünülmesine ve gerekli mesajın alınmasına dair âyetlerinden bazılarını kaydetmiş bulunuyoruz. Yeri gelmişken, bu konuda Peygamberimizin ve onun ashabının tutumunu da nakletmek faydalı olacaktır:

Peygamberimiz (sav) Kur'ân'ı düşünerek, yavaş yavaş, tane tane okurdu. Onun hanımlarından Ümmü Seleme vâlidemiz, kendisine Peygamberimizin Kur'ân okuyuş tarzı sorulduğunda, O'nun kıraatını harf harf, tane tane bir okuyuş olarak vasıflandırmıştır. Bir rivâyette de, yine bu mânâda, "Peygamber (sav), kıraatını ayırırdı"² demiştir. Katâde (vf: 118/736), bu konuda şu haberi nakletmektedir: Enes b. Mâlik'e, "Peygamberimizin okuyuşu nasıldı?" diye sorulurdu. O da: "Onun kıraatı med'li idi (uzatılacak yerleri uzatırdı)" dedi ve sonra misâl olarak Besmeleyi okuyarak: "Peygamber (sav) Bismillâh'ı uzatır, er-Rahmân'ı uzatır ve er-Rahîm'i uzatırdı" dedi³. Şu halde Peygamberimizin kıraatı tertîl üzere idi; yani ağır ağır, tane tane okuyuştu. Şüphesiz böyle bir okuyuş, Kur'ân'ı hem doğru okumak, hem de anlamak için gereklidir.

Peygamberimiz, okuduğu âyetleri bazan birkaç defa tekrar eder, üzerinde uzun uzun düşünürdü. Sahabeden Ebû Zerr şöyle demektedir: "Allah'ın Elçisi, bir gece namazında, 'eğer onlara azab edersen, senin kullarıdır (dilediğini yaparsın); eğer onları bağışlarsan, şüphesiz sen daima üstünsün, hikmet sahibisin' anlamındaki (Mâide 5/118) âyeti, sabaha kadar tekrarlamıştır"⁴.

Peygamberimiz, "Üç günden az bir zamanda Kur'ân'ı hatmeden kişi, ne okuduğunu anlamamıştır"⁵ buyurarak, Kur'ân okumadaki maksada dikkatleri çekmiştir. Bir defasında da, "Kur'ân'ı kaç günde hatmedeyim?" diye soran Abdullah b. Amr'a, "Kırk günde" diye cevap vermiş; adı geçen sahâbînin daha az zamanda hatim indirmesi için ısrarlı talepleri üzerine de yedi günde bir hatim indirebileceğini söylemiştir⁶. Başka bir haberde de bu süreyi üç güne indirdiği ve "Kur'ân'ı üç günden az bir zamanda hatmeden kişi, onu anlayamaz" diye buyurduğu nakledilmektedir⁷.

Hz.Peygamberin, Kur'ân'ın dikkatle ve istekle okunması gereğini bildiren bir hadisinin anlamı da şöyledir: "Kalbleriniz üzerinde birleştiği sürece Kur'ân'ı okuyunuz; kalben ondan ayrılınca okumayı bırakınız."⁸ Bu hadisten de anlaşılacağı üzere, Kur'ân'ı kalb huzuru ve zihin uyanıklığı ile okumak gerekmektedir.

Hz.Âişe'ye, bazı kimselerin bir gecede iki veya üç hatim indirdikleri söylenince, onların bu davranışlarını beğenmemiş ve şöyle demiştir: "Onlar, Kur'ân okudukları halde (gerçek anlamda) okumamışlardır. Benim, Allah'ın Elçisi ile beraber bütün gece uyanık bulunduğum olurdu. Ancak o, bir gecede Bakara, Âlü imrân ve Nisâ sûresini okurdu. Müjde âyetine geldiği zaman dua edip dilekte

² Tirmizî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 23; Ebû Dâvud, *Vitr*, 20.

³ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 29.

⁴ İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 179; Nesâî, *İftitâh*, 79.

⁵ Ebû Dâvud, *Kırâât*, 1; Tirmizî, *Kırâât*, 13; İbn Mâce, *İkâme*, 178; Dârimî, *Salât*, 173; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 164, 189; İbn Hibbân, *Sahih*, II, 68; Deylemî, *el-Firdevs*, III, 451.

⁶ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 34; Müslim, *Siyâm*, 184; Ebû Dâvud, *Salât*, 329; Tirmizî, *Kırâât*, 13; İbn Mâce, *İkâme*, 178.

⁷ Ebû Dâvud, *Kırâât*, 1; Tirmizî, *Kırâât*, 13; İbn Mâce, *İkâme*, 178; İbn Hanbel, *el-Müsned*, II, 165.

⁸ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 37; Dârimî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 7.

bulunur; korku âyetlerine geldiği zaman da Allah'a ilticâ eder, O'na sığınır⁹. Demek ki Kur'ân'ı anlayarak ve düşünerek okumak esastır; Peygamberimizin sünnetine uygun olan budur¹⁰.

Hz.Ali: "Anlamadan yapılan ibâdetle, düşünmeden yapılan kıraatta hayır yoktur"¹¹, demiştir.

Abdullah b. Abbas da: "Sür'atli okuyarak Kur'ân'ı hatmetmektense, Bakara veya Âlü İmrân gibi bir sûreyi düşünerek, ağır ağır okumak benim için daha sevimsizdir"¹², demiştir.

Abdullah b. Mes'ûd, kendi döneminde Kur'ân öğrenenlerin, Kur'ân'ı onar âyet onar âyet öğrendiklerini, bunları iyice anlayıp kavramadan ve uygulamadan diğerlerine geçmediklerini nakleder¹³.

Tâbiünün büyüklerinden olan ve kırk yıldan fazla Kur'ân öğretmenliği yapan Ebû Abdurrahman es-Sülemî (v.f: 74/693) de şöyle demiştir: "Biz Kur'ân'dan on âyet öğrenince, bunlardaki helâl, haram, emir ve yasakları belleyip hazmetmeden, daha sonra gelen on âyete geçmedik"¹⁴. O, kendilerine Kur'ân öğreten ashâbın da böyle yaptıklarını söylediğini nakletmiştir¹⁵.

İşte, bazı âyetlere, hadis ve haberlere atıflar yaparak özetlemeye çalıştığımız bu husus, tefsiri doğuran başlıca etken olmuştur. Birçok insanımız, Kur'ân'ı okuyup anlamaya çalışmışlar; düşüncelerini, sözlü veya yazılı olarak diğer insanlara aktarmışlardır.

Aslında her insan, kendi seviyesine göre, Kur'ân'ı anlayabilir, anlamaya çalışmalıdır da. Ama bazı konuları, herkesin aynı şekilde anlaması beklenmemelidir. Aynı tabloya bakan sıradan bir insan ile, bir ressamın yorumu ve değerlendirmesi nasıl farklı olursa; insanların Kur'ân-ı Kerîm'den istifadeleri de bilgi, anlayış ve kültür seviyelerine göre farklı olur. Bu bakımdan bir çok insan, ilk bakışta fark edemedikleri Kur'ânî güzelliklere, tefsirlerin yardımıyla vâkıf olur. Böylece altıyüz sayfalık bir Kitab'dan, belki de altıyüz bin sayfalık yansımalar ortaya çıkmış olur. Ve bu yansımalar da, büyük bir kristal avizeye bakan kimseler sayısınca, buldukları yere ve bakış açılarına göre değişir durur; ama kristal avize hiçbir zaman değişmez.

II

⁹ Ahmed b. Hanbel, age, VI,92.

¹⁰ Süyûtî, el-İtkân, I,106.

¹¹ Dârimî, Mukaddime, 29.

¹² Ebû Şâme, el-Mürşidü'l-Vecîz, s.197.

¹³ Taberî, Câmiu'l-Beyân (Tefsir), I,35.

¹⁴ San'ânî, el-Musannef, III,380; bu konuda ayrıca bkz: İbn Kuteybe, Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân, s.233.

¹⁵ Taberî, age,I,36.

Yüce Allah, Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)'i, bütün dinlerden üstün kılmak üzere, doğruluk rehberi Kur'an ve hak din ile göndermiştir¹⁶. Bu hak dinin iki temel unsurundan birincisi Kur'an-ı Kerim, diğeri de Kur'an'ın açıklanması ve yaşanması demek olan Sünnet'tir. Kur'an'ı açıklamak için Sünnet'i bilmek, Sünnet'i anlamak için de Kur'an'ı bilmek gerekir. Kur'an ve Sünneti iyice özümsememiş olanların tefsirde başarılı olmaları mümkün değildir.

Bilindiği gibi Kur'an'ın ilk müfessiri, bizzat Kur'an'ın kendisidir. O, kapalı bıraktığı bazı yerleri, daha sonraki âyetleriyle açıklamıştır. Meselâ, bir âyette, Lût kavminin helâk edilişine, “onların başına getireceğini getirdi” (Necm 53/54) şeklinde çok kısa temas edilmiş, başka bir sûrede ise bunun mahiyeti açıklanmıştır¹⁷. Kezâ Fâtîha da geçen “(يَوْمَ الدِّينِ) din günü”nün cevabını İnfitâr sûresi 17-19. âyetlerinde bulmak mümkündür¹⁸.

Aslında Kur'an'ın tefsirinde, ilk başvurunun yine Kur'an'a yapılması, Kur'an'ın işaret ettiği bir husustur. “..Bu.. Allah tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir Kitaptır” (Hûd 11/1). “..Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz” (En'âm 6/65). “İşte böylece âyetlerimizi geniş geniş açıklıyoruz..” (En'âm 6/105). “.. Onu açıklamak bize aittir” (Kıyâme 75/19)¹⁹. Bu bakımdan Kur'an'ı tefsir etmek için öncelikle Kur'an'ın bütününe çok iyi bilmek gerekir.

Peygamberimizin başlıca üç görevi vardır: Tebliğ, tebyîn ve tatbîk. Yani kendisine vahyedilen ilâhî mesajı insanlara bildirmek, gerekiyorsa açıklama yapmak ve uygulamak. Gerçekten o, kendisine vahyedilen âyetleri tam olarak insanlara tebliğ etmiştir. Fakat görevi bununla bitmemiş, bir de ona beyân/açıklama ve uygulama vazifesi verilmiştir: “Sana da bu zikri (Kur'an'ı) indirdik ki, kendilerine indirileni insanlara açıklayasın; tâ ki düşünüp öğüt alsınlar” (Nahl 16/44)²⁰. Peygamberimiz bu görevlerini de hakkıyla yerine getirmiştir.

O, “açıklanmaya kat'î olarak muhtaç olan, bilhassa amelî ahkâma dair âyetleri, sözleri ve fiilleriyle kendiliğinden beyan ettiği ve uyguladığı gibi; kendisine sorulma, müslümanların anlayışlarını ve davranışlarını değerlendirmeye, herhangi bir vesile ile âyeti okuma vb. neticesinde de açıklardı. Hz. Peygamber (sav)'in açıklaması umumu tahsîs, mücmeli beyân, mübhemi tayin, müşkili tavzih etmek, kelimelerin lügavî delâletlerinin genişliğini göstermek sûretiyle İslâmî mânâlarını bildirmek, maksûdun tayini için bazı lügavî izahlarda bulunmak... şeklinde olurdu.

¹⁶ Feth 48/28.

¹⁷ Hûd 11/81-83: “Melekler dediler ki: Ey Lût, biz senin Rabbinin elçileriyiz. Onlara sana asla dokunamazlar. Gecenin bir kısmında aileni yürüt; içinizden eşinden başka hiç kimse geri kalmasın. Çünkü ötekilerine erişen azab, eşine de erişecektir. Onlara va'dedilen azab zamanı, sabah vaktidir. Sabah da yakın değil mi?. Azab emrimiz gelince, oranın üstünü altına getirdik, üzerine de taş yağdırdık...”

¹⁸ “Din günü nedir bilir misin? Din gününün ne olduğunu sen nereden bileceksin. (O gün) kimsenin kimseye yardım edemeyeceği bir gündür. O gün emir, yalnız Allah'a aittir” (İnfitâr 82/17-19).

¹⁹ Benzer âyetler için bkz: Bakara 2/118; En'âm 6/55, 126; A'râf 7/52; İsrâ 17/89.

²⁰ Ayrıca bkz: Nisâ 4/105; Nahl 16/64.

İnsanları irşad, teşvik ve ikaz gayesiyle ahlâkî, gaybî ve uhrevî hayata ait bir çok âyetleri de tefsir etmiştir. Temsil yolunu kullanarak ve Kur'ân'da mücmel bırakılmış kıssalar hakkında tafsilat vererek açıklandığına da çokça rastlanır..."²¹. Bu hususla ilgili kaydedilmesi gereken diğer bir önemli konu da, ondan gelen sahih rivâyetlerin bağlayıcı olmasıdır; bu bakımdan, Kur'ân'ı tefsir edecek her şahsın bunları bilmesi şart koşulmuştur²². Şu halde her tefsirde, asgari bu iki ölçüyü aramak; yani Kur'ân'ın bütününi göz önüne alıp almadığına, konuyla ilgili hadisleri değerlendirip değerlendirmedicine bakmak lâzımdır.

Sahabeden tefsirle ilgili nakledilen bilgiler de önemli bir yer teşkil eder. Bilhassa onların nüzûl sebepleri ile ilgili verdikleri bilgiler, Kur'ân'ın yorumlanmasında bilinmesi gereken başlıca hususlardan birisidir. Olayları Peygamberimiz ile birlikte yaşamış olmaları, Kur'ân'ı ve açıklamasını bizzat Peygamberimizden almış bulunmaları, onların bu alandaki fonksiyonlarını açıkça ortaya koyar. Bu konuda vurgulanması gereken diğer bir önemli nokta da, dillerdeki değişim ve gelişim gözönüne alınrsa, çağdaşı olmaları sebebiyle, Kur'ân Arapçasına en iyi onların vâkıf olmasıdır.

O halde gerek nüzûl sebepleri, gerek dil ve gerekse din açısından, sahabenin Kur'ân'ı nasıl anladıklarını bilmek gerekir. Bazan rivâyetler muhtelif de olsa, kendilerinden farklı, hatta çelişkili açıklamalar da nakledilmiş olsa, isabetli bir yorum yapabilmek için, bu bilgilerin de göz önünde bulundurulması lâzımdır. Bazı sahâbîler, bilgileri ölçüsünde âyetlerin tefsiriyle ilgili açıklamalarda bulunmuşlar; bazıları da ihtiyatlı olmayı ve bu konuda çok konuşmamayı tercih etmişlerdir. Bunlardan birinci grup, ilmî heveslere cevap vermek ve Kur'ân'ın iyi anlaşılmasını sağlamak için konuşmuş; diğerleri ise yanlış bir şey söylemek endişesiyle susmuştur. Bunun yanında, bazılarının erken vefatı veya olgun bir çevrede bulduklarından açıklama yapma gereği duymamış olmaları da, bu rivâyet azlığına sebep olmuş olabilir.

Bu dönemin tefsir alanında en tanınmış isimleri Abdullah b. Mesûd, Abdullah b. Abbâs, Übeyy b. Kâ'b ve Ali b. Ebî Tâlib'dir. Bunların ilk üçü, aşağıda kaydedeceğimiz üç mektebin mümessili olmuşlardır.

Sahabeyi takip eden tâbiün döneminde, tefsirin müstakil bir ilim olarak şekillenmeye başladığı görülür. Bu dönemde tefsirin başlıca kaynağı ahabdan alınan bilgiler olmakla birlikte, re'y ile tefsir de ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ayrıca İsrâiliyyata daha çok müracaat edilir olması da, tefsire -genelde olumsuz mânâda- değişik bir boyut getirmiştir. Ayrıca bu dönem müfessirlerinin bir bölümünün, Arap dışı toplumlardan olması sebebiyle, bunların eski kültürlerinin etkisinde kalmaları ve bunların tefsire yansımaları da, dönemin belirgin özellikleri arasındadır.

²¹ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, s. 335-336.

²² Yıldırım, *age*, s. 337.

Bu devirde ortaya çıkan -yukarıda sözünü ettiğimiz- üç tefsir mektebi ise şunlardır:

Mekke Mektebi : Bu grubun mümessili Abdullah b. Abbas'dır. Tefsirde şöhret kazanan başlıca talebeleri ise Said b. Cübeyr (95/714), Mücâhid b. Cebr (103/721), İkrime (105/723), Tâvus b. Keysân (106/724) ve Atâ b. Ebî Rebâh (114/732)'tur.

Medine Mektebi: Bu okulun temsilcisi Übeyy b. Kâ'b; başlıca talebeleri ise Ebu'l-Âliye (90/708), Muhammed b. Kâ'b (118/736) ve Zeyd b. Eslem (136/753)'dir.

Kûfe Mektebi: Bu mektebin üstadı Abdullah b. Mes'ûd'dur. Tefsirde şöhrete ulaşan talebeleri Alkame b. Kays (62/682), Mesruk b. Ecdâ'(63/683), Esved b. Yezid (75/694), İbrahim en-Nehâi (95/714), Hasen el-Basrî (110/728) ve Katâde b. Diâme (117/735)'dir.

Bunlardan Mekke ve Medîne ekollerinin rivâyet ağırlıklı, Kûfe ekolünün ise dirâyet ağırlıklı olduğunu söylemek mümkündür.

Sahabe devri tefsiri ile tabiûn dönemi tefsirinin kısa bir mukayesesini yapmak gerekirse; sahabe devrinde Kur'an'ın bütününe tefsiri yapılmazken, tâbiûler döneminde bu çalışmaların Kur'an'ın tümüne yönelik olduğunu; ashab döneminde icmâlî bilgilerle yetinilirken, bu devirde daha mufassal hale geldiğini; sahabe zamanında mezheblere esas olan ihtilâflar yokken, bu dönemde kader meselesi gibi konulara eğildiğini; ilk devirde ehl-i kitâba müracaat az iken, tâbiûler döneminde bunun arttığını ve nihayet ashab zamanında muhtelif değerlendirmeye ve açıklamalar olarak rivâyet halinde olan tefsirin, bundan sonraki dönemde tedvin edilmeye başladığını söylemek mümkündür²³.

Tefsir hareketinin ilk merhalesi olarak Hz. Peygamber (sav) ve ashabının tefsirini kabul edersek, tefsirde çeşitli âmillerin rol oynadığı tâbiûler devrini de ikinci merhale olarak görebiliriz. Bu devrin hemen akabinde başlayan tedvin hareketi ile tefsirde çeşitli yönler belirmeye başlamıştır ki, bu devre de tefsirin üçüncü merhalesini teşkil eder²⁴.

Hicri ikinci asırdan itibaren tedvin edilmeye başlayan tefsirlerin hangisinin tam tefsir olduğu kesin belli olmamakla birlikte, bugün için elde mevcut en eski tefsirin Mukâtil b. Süleyman (150/767)'a ait Tefsir olduğunu söylemek mümkündür. Bundan başka, tam olarak elimizde bulunmayan Ali b. Ebî Talha (143/760)'ya ait, ismine izafeten "Ali b. Ebî Talha Sahîfesi " adıyla anılan tefsir ile, Süfyân b. Saîd es-Sevrî (161/778), Yahyâ b. Sellâm (200/815) ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/827) in eserleri, ilk dönem tefsirleri arasında sayılabilir. O günden bugüne asırlar boyu binlerce tefsir yazılmış ve yazılmaktadır. Bu zaman zarfındaki gelişme çizgileri de, anahatlarıyla bundan sonraki bahiste özetlenmiştir.

²³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 168.

²⁴ Cerrahoğlu, *age*, I, 174.

III

Kur'ân-ı Kerîm'e yorum zenginliği kazandıran başlıca iki unsurdan birisi, Kur'ân'ı inceleyen insan; diğeri de Kur'ân'da bulunan bazı özelliklerdir.

Her insanın sahip olduğu bilgi ve kültür düzeyi, kavrama ve muhakeme gücü farklı farklıdır; buna göre Kur'ân'ı anlayış ve yorumları da farklı olacaktır. Keza kişisel özellikleri, yaşadıkları dönem, buldukları çevre ve yetiştirme tarzları da bu farklı anlayışın sebepleri arasındadır.

İnsanlar Kur'ân'ı yorumlarken mensup oldukları mezheb ve mesleklerin de tesiri altında kalmışlardır. Bir sünî ile bir şii'nin, bir filozof ile bir sûfînin Kur'ân'ı anlayışları farklı olduğu gibi, bir hukukçu ile bir filoloğun Kur'ân'ı yorumlayışları da farklı olmuştur. Bazıları ilmî, edebî, felsefî açıdan, bazıları mezhebî açıdan, bazıları psikolojik, sosyolojik, ekonomik... vb. açılardan Kur'ân'a bakmışlardır. Böylece tefsir ekolleri ortaya çıkmıştır.

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren günümüze kadar, günlük hayatla sıkı bir ilgisi olması bakımından, fikhî konular her zaman ön plânda olmuştur. Gerek Peygamberimizin, gerekse sahabenin yaptığı açıklamaların bu yönde ağırlık teşkil ettiği görülmektedir. Emevîler devrinden itibaren sistemleşen fikhî mezhepler de bunun bir nevi neticesi olmuştur.

Fikhî konularda uzmanlaşmış kimseler tarafından yazılan tefsirler, özellikle ahkâm âyetlerinin ayrıntılı olarak îzahıyla ortaya çıkmıştır. Ahkâmü'l-Kur'ân adıyla yazılan bu tür tefsirlerin; Kur'ân'daki ibâdet, muâmelat (kişi, aile, toplum, devlet ve uluslararası ilişkilerle ilgili hukûkî, sosyal ve ekonomik kurallar) ve ukûbat (cezalar) ile ilgili âyetlerin değerlendirilmesi, başlıca konularını meydana getirir. Mukâtil b. Süleyman (150/767)'in, "Tefsîru'l-hamsi mie âyeh mine'l-Kur'ân" adlı eseri, bu konuda ilk olma özelliğine sahiptir. Bundan başka Ebûbekr el-Cessâs (370/980) ve Ebûbekr İbnü'l-Arabî (543/1148)'nin "Ahkâmü'l-Kur'ân" isimli eserleriyle, Kurtubî (671/1272)'nin, genel bir tefsir olmakla birlikte, ahkâm âyetleri üzerinde daha çok durduğu tefsiri "el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân", bu alanda meşhur olmuş kitaplardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in indirildiği devirde, Araplar arasında edebiyat ve belâgatın revaçta olduğu; her yıl geniş kapsamlı edebî yarışmalar ve törenler düzenlendiği ve seçilen şiirlerin Kâbe duvarına asıldığı; her kavmin şâir ve hatiplerinin, o kavmin en ileri geleni ve sözcüsü sayıldığı bilinen bir husustur. İşte böyle bir zamanda nâzil olan Kur'ân'ın dili ve üslûbu da, devrindeki edib ve şâirleri hayretler içinde bırakan, en mükemmel bir tarzda gerçekleşmiştir. Onun i'câzî özelliklerinden birisi de en ince edebî sanatlarla süslü, engin mânâlı, taklid edilemez üslûbudur.

İşte böyle eşsiz bir Kitab'ın edebî özellikleri, i'câzı üzerinde çalışmalar yapıldığı gibi; ondaki az kullanılan bazı kelimeler, mecâzlar, meseller, vücûh ve nezâir özelliğini hâiz lâfızlar vb. hususlar üzerinde de çalışmalar yapılmış; bunların

Arap dilindeki kullanılış şekilleri ve mânâları açıklanmış, eski Arap şiirinden ve mesellerden örnekler verilerek gerekli izahlarda da bulunulmuştur. Böylece dilbilgisi ağırlıklı ve “Ġarîbü'l-Kur'ân”, “Ġrâbü'l-Kur'ân”, “Mecâzü'l-Kur'ân”, “Emsâlü'l-Kur'ân”, “Ġcâzü'l-Kur'ân” (veya Nazmü'l-Kur'ân) ortak isimli eserler ortaya çıkmıştır. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (207/822)'nin “Meâni'l-Kur'ân”, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (210/825)'nin “Mecâzü'l-Kur'ân” ve “Ġcâzü'l-Kur'ân”, İbn Kuteybe (276/889)'nin “Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân”, Osman el-Câhız (255/869)'in “Nazmü'l-Kur'ân”, Ebûbekr el-Bâkullânî (403/1012)'nin “Ġcâzü'l-Kur'ân”, Ali b. İbrahim el-Hüfî (430/1039)'nin “Ġrâbü'l-Kur'ân” ve Mekkî b. Ebî Tâlib (437/1045)'in “Kitâbü Müşkili Ġrâbi'l-Kur'ân” adlı eserleri, bu türlerin ilk ve meşhur eserlerindedir.

Hicrî I. yüzyıldan itibaren gerek dinî, gerekse siyâsî anlayış farklılıklarıyla ortaya çıkan bazı gruplar, görüşlerinin doğruluğunu isbat etmek için Kur'ân'a başvurmuşlar ve kendi görüşleri doğrultusunda, âyetleri yorumlayan tefsirler yazmışlardır.

Bilindiği gibi Şîa, imâmetin Hz. Peygamberden sonra Hz. Ali'ye geçtiğine inanan, ona tâbi olduklarını söyleyen ve başlıca imâmet, velâyet ve mâsûmiyet teorileri etrafında oluşan siyasi bir gruptur. Bunlar da kendi aralarında hiziplere ayrılmışlardır. Bunlar arasında taraftarı çok olan İmâmiyye Şîasının başlıca tefsirleri arasında, Ebû Ca'fer Muhammed et-Tûsî (460/1068)'nin “et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân”, Ebû Ali el-Fadl b. Hasen et-Tabresî (548/1153)'nin “Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân”ı yer almaktadır.

Diğer bir fırka olan Hâricîlik ise, Hz. Ali zamanında ortaya çıkmış, Hz. Ali aleyhtarı siyâsî bir harekettir. Katı görüşlere sahip olan bu fırka da zaman içinde, farklı hiziplere ayrılmışlardır. Muhammed b. Yûsuf İtfeyyîş (1332/1924)'e ait “Himyânü'z-Zâd ilâ Dâri'l-Meâd” adlı eser, hâricîlerin en önemli tefsirleri arasında yer almaktadır.

Başka bir ekolü oluşturan ve Vâsıl b. Atâ (131/748)'nin önderliğinde oluşan Mu'tezile mezhebi de, kendilerine düstur edindikleri beş ilke (Tevhîd, adl, va'd ve va'id, el-menziletü beyne'l-menzileteyn, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker) çerçevesinde Kur'ân'ı yorumlamışlardır. Önde gelen müfessirleri ise Ebû Ali el-Cübbâi (303/915), Ebû Müslim Muhammed el-İsfahânî (322/934), Kâdî Abdülcebbar el-Hemedânî (415/1025) ve Cârullah ez-Zemahşerî (538/1144)'dir. Zemahşerî'nin “el-Keşşâf” isimli tefsiri, birçok müfessire kaynak olmuştur.

Tefsir ekolleri arasında, tasavvufî tefsirler önemli bir yer tutar. Bilindiği gibi tasavvuf; zühd ve takva anlayışı içinde İslâmı tam olarak yaşamak, kalbi mâsivâdan arındırıp tamamen Allah'a tahsis etmektir. Tasavvuf tarihinde ilk sûfi unvanını alan Ebû Hâşim el-Kûfî (150/767)'dir. Hicrî ikinci asırdan itibaren kullanılmaya başlayan tasavvuf terimi, zaman içinde sistemleşen yolun adı olmuştur. Bu alanda yazılan tefsirlerin ilki, Ebû Muhammed Sehl et-Tusterî (283/986)'ye ait “Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm” dir. Diğer meşhur tasavvufî tefsirler arasında Ebû Abdîrrahman es-Sülemî (412/1021)'nin “Hakâiku't-Tefsîr”, Muhammed el-Kuşeyrî

(465/1072)'nin "Letâifü'l-İşârât" ve İsmail Hakkı Bursevî (1137/1725)'nin "Rûhu'l-Beyân"ı sayılabilir.

Bazı müfessirler, Kur'an-ı Kerim'den, ilmî ve felsefî görüşler ve bilgiler çıkarmaya yönelik tefsirler yazmışlardır ki bu tür tefsirlere ilmî tefsir denilir. İmam Gazzâlî (505/1111) ile sistemleşen bu ekol, Fahrüddin Râzî (606/1209)'nin "Mefâtihu'l-Ğayb" isimli büyük tefsirinde en güzel meyvesini vermiştir. Tantâvî Cevherî (1940)'nin "el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân" adlı eseri ise bu alandaki en kapsamlı tefsirdir. Elmalılı Hamdi Yazır (1944)'in "Hak Dîni Kur'ân Dili" isimli tefsirini bu ekole dahil etmek mümkündür. Bunun dışında bir çok bilim adamı, Kur'an-ı Kerim'in tıp, astronomi, sosyal bilimler, fen bilimleri vb. alanlarla ilgili âyetlerini inceleyen eserler yazmışlardır.

İslâm âlemindeki sosyal problemleri göz önüne alarak Kur'an-ı Kerim'i yorumlayan ve çağın meselelerine Kur'an'dan çözüm üreten müfessirlerin benimsediği bir tefsir tarzına da ictimâi-edebî tefsir denilmiştir. Bu ekolün çağımızdaki temsilcileri olarak Muhammed Abduh (1905), Reşid Rıza (1935), Mustafa el-Merâğî (1945), Seyyid Kutub (1966), Mevdûdî ve Süleyman Ateş'i zikretmek mümkündür. Nisâ 126. âyete kadar Abduh'a, Yûsuf 52. âyete kadar da Reşid Rıza'ya ait olan ve bu haliyle 12 cilt halinde neşredilen "Tefsîru'l-Menâr"dan başka, Merâğî'nin "Tefsîru'l-Merâğî", Seyyid Kutub'un "Fî Zilâli'l-Kur'ân" ve Süleyman Ateş'in "Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri" adlı kitapları, bu alanda yazılmış başlıca eserler arasındadır.

Bu arada şu hususu da belirtmek gerekir ki, bugüne kadar yazılmış yüzlerce tefsirin her birini, kaydedilen ekollerin birisine dahil etmek mümkün olmamaktadır. Bazan bir tefsirin muhtevası, birden fazla ekolün muhtevasına uygun düşmektedir. Bazı tefsirleri de herhangi bir ekole dahil etmek yanıltıcı olabilir. Bizce, âlimler tarafından kaynak edinilmiş, şerhler, haşiyeler yazılmış bir çok tefsir, başlı başına bir türdür ve bizzat tefsirin kendisi, kendisinin türüdür.

Günümüzde yayınlanan bazı kitaplarda ve tezlerde, bazı konu ve kavramlar üzerinde araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda Kur'an'daki belirli konu ya da kavramın bütün boyutları üzerinde geniş bir şekilde durulmakta ve böylece, yorumda derinlik sağlanmış olmaktadır. Sonuçta okuyucu, Kur'an'ın belirli bir konuya bakışını derli toplu bir arada görebilmektedir. Bu tür çalışmalara da "konulu tefsir" denilmektedir²⁵.

Bütün bu çalışmaların yanında, başta bâtinîler olmak üzere, çok eski devirlerden beri, Kur'an'ı amacından saptıran, kendi bâtil fikir ve görüşlerine âlet edenler de olagelmıştır. Ayrıca Kur'an'ı gözden düşürmek, hakkında şüphe

²⁵ Ancak bunlara klasik mânâsıyla "Tefsir" denilemeyeceği için "konulu tefsir" veya "mevzûî tefsir" demek tartışma götürür. Bizce bu tür çalışmaları, İlmî Tefsir'in bir cüz'ü olarak değerlendirmek mümkündür. Hiç olmazsa "konulu tefsir" yerine "konu tefsiri" denilmesi daha uygun olacaktır.

uyandırmak gayretiyle mülhid/ateistler tarafından yapılan çalışmalar da her zaman mevcut olmuştur²⁶.

Tefsir ilminde öteden beri yapılan bu çeşit tasnifleri, tefrika ve ayırmacılık olarak değerlendirmemek gerekir. Bu bir tasniftir, sınıflandırmadır, tür-çeşit belirlemesidir. Bunu, batıdan gelen bir akım olarak değerlendirip, bazı müslüman bilgileri de buna alet olmakla suçlamak doğru değildir. Dikkat edilirse her ilim ve sanat dalında; edebiyatta, şiirde, romanda vs. her alanda bu çeşit tasniflerin yapılageldiği görülecektir.

IV

Muhtevalarını göz önüne alarak anahatlarıyla özetlemeye çalıştığımız tefsirleri; müfessirin metoduna göre ayrıca iki ana gruba ayırmak genel kabul görmüş bir tasniftir. Buna göre: Kur'an'ın bazı ayetlerini yine onun başka ayetleriyle ve ayrıca hadisler ve sahabenin (ve bazan da tâbiülerin) görüşlerine yer vererek yapılan tefsire rivâyet tefsiri denilmektedir. Bunlara naklî tefsir veya me'sûr tefsir de denilir. Bu türde yazılmış başlıca tefsirler şunlardır: Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922): Câmîu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Ebu'l-Leys es-Semerkandî (383/993): Tefsîru'l-Kur'ân (Tefsîru Ebi'l-Leys), Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî (468/1075): el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz, Huseyn b. Mes'ûd el-Beğavî (516/1122): Meâlimü't-Tenzîl, İbn Atıyye (546/1151): el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr (774/1373): Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, Ebû Tahir el-Fîrûzâbâdî (816/1413): Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn-i Abbâs, Celâlüddîn es-Süyûtî(911/1505): ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr, Cemâlüddîn Muhammed el-Kâsimî (1947): Mehâsinü't-Te'vîl.

Yukarıda kaydedilen rivâyet tefsirlerinin kaynaklarına (yani âyet, hadis ve sahabenin sözlerine) ek olarak, dil, edebiyat, din ve diğer ilimlere dayanılarak yapılan tefsirlere de *dirâyet tefsiri* denilmiştir. Bunlara *re'y tefsiri* veya *ma'kûl tefsir* de denilir. Bu türde yazılmış başlıca tefsirler de şunlardır: Fahrüddîn er-Râzî (606/1209): *Mefâtihu'l-Ğayb (Tefsîr-i Kebîr)*, Kâdî Beydâvî (685/1266): *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Abdullah b. Ahmed en-Nesefî(710/1310): *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Ali b. Muhammed el-Hâzin (741/1340): *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't- Tenzîl*, Ebû Hayyân el-Endelüsî (745/1344): *el-Bahru'l-Muhîd*, Hatîb Şîrbînî (977/1569): *es-Sirâcü'l-Münîr*, Ebussuûd Efendi (982/1574): *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l- Kitâbi'l-Kerîm*, Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî (1270/1853): *Rûhu'l-Meâni fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*.

Daha önce özetlediğimiz ekollerde yazılmış tefsirlerin de böyle bir tasnifde, dirâyet türünden sayılacağı tabiidir.

V

²⁶ Buraya kadar sunulan konular hakkında daha geniş bilgi ve kaynak için: Muhammed Huseyn ez-Zehabi'nin "*et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*"; İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*; Celal Kirca'nın *Kur'an'a Yönelişler* ve M. Said Şimşek'in *Günümüz Tefsir Problemleri* isimli eserlerine bakılabilir.

Kur'ân-ı Kerîm'e yorum zenginliği kazandıran başlıca iki unsurdan birisinin, Kur'ân'ı inceleyen insan; diğèrinin de Kur'ân'a has bazı özellikler olduğunu kaydetmiştik. İnsanların yetişme tarzları, sahip oldukları mezhep ve mesleklerin Kur'ân'ı anlamadaki fonksiyonunu şimdiye kadar sunduğumuz bilgilerle özetlemeye çalıştık. Bundan sonra üzerinde duracağımız konu ise, Kur'ân'a mahsus bazı özelliklerin, tefsire olan etkisidir.

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm hem mu'ciz hem de mûciz bir kitaptır. İşte onun bu iki muhim özelliği, ona geniş yorum zenginliği kazandıran başlıca iki hususiyetini teşkil eder.

Kur'ân hem lâfzî hem mânâsı ile mu'cizedir; benzerini meydana getirmek mümkün değildir. O, eşsiz üslûbu ile, en büyük şâir ve edibleri, en meşhur hatipleri bile hayrete düşürmüştür. Kur'ân'ın indirildiği yıllarda altın çağını yaşayan Arab Edebiyatı ve onun mümessilleri, Kur'ân'ın parlak ve erişilmez üslûbu karşısında susmaktan başka çare bulamamışlardır. Hatta cinler bile, "biz gerçek hayranlık veren bir Kur'ân dinledik..." (Cinn 72/1) demekten kendilerini alıkoyamamışlardır.

Kur'ân mûciz bir Kitaptır; onda nâkıs ifadeler yahut lüzûmsuz uzatma ve tekrarlar görülmez; hükümler, bilgiler, olaylar ve misâller yeteri kadar, özlü bir şekilde zikredilmiştir.

Kur'ân'ın kelimeleri, daha münasibi bulunmayacak şekilde seçilmiş ve mânâyı en güzel ifade eden bir tertip ile dizilmiştir. Onun üslûbu, Arab dilinde alışlagelen üslûblardan hiçbirisine uymaz. Bir taraftan şiire benzer, fakat şiir değildir; vezinli ve kâfiyeli olmadığı halde nesir de değildir²⁷.

Kur'ân'ın terkibi; harflerin kelimelerde, kelimelerin cümlelerde, cümlelerin sûrelerde tertip tarzı, Arab belâgatçılarının tanıdıkları, vücuda getirdikleri eserlere benzememektedir. Kur'ân'ın kelimelerinde harflerin, cümlelerinde kelimelerin öyle bir ezgisi vardır ki, onların yalnız okunuşu kendilerine has bir âhenk ve makam vücuda getirir. Kur'ân'ın nazmındaki bu mûsıkî, İslâmiyetten sonra yetişen yazarların lisânî zevk mûsıkîsini terbiye etmiştir²⁸.

Kur'ân'ın cümleleri ve bunların terhib tarzı da bir mu'cizedir. Kur'ân'ın ifade ettiği mânâyı düşünürken, her lâfzın nazma göre en güzel lâfz olduğu görülür, aynı zamanda onun mânâ itibariyle en geniş, delâlet açısından en kuvvetli, vuzuh namına en muhkem ve belâgat adına en bedî'; bundan başka, âyetin müfredatına göre en münasip lâfz olduğu görülür. Arab belâgatının en güzel misâlleri Kur'ân'dadır²⁹.

Kur'ân öyle bir üslûba sahiptir ki, onu okuyan herkes ondan faydalanır. En üst seviyedeki âlim ve mütefekkirten, en az okumuşuna; devlet başkanından sade vatandaşına kadar herkes, onda kendisiyle alâkalı olanı bulur. Bunun böyle

²⁷ Muhammed Tancî, *Belâgat-ı Kur'âniyye*, s. 11.

²⁸ Ömer Rıza Doğrul, *Kur'ân Nedir*, s. 11-12.

²⁹ Doğrul, *age*, s. 13.

olduğunu isbat için, onun, bir kaç mazlumdan ibaret ilk İslâm cemaatini de; Atlantik'ten Pasifik'e kadar veya hemen hemen o büyüklükteki tek ve muazzam imparatorluğa hükmettiği zamandaki cemaati de tatmin ettiğini hatırlamak kâfidir³⁰. İşte bu, sadece Kur'an'a has bir özelliktir ve onun yorum esnekliğini ve zenginliğini isbat eden tarihi bir delildir.

Şüphesiz Kur'an, "anlaşılır" bir Kitaptır. Ancak herkesin onu "anlayış" seviyesi ve kapasitesi de bir değildir. Bazıları bir âyetten "bir şey" anlar, bazıları "beş şey" anlar, bazıları daha fazlasını anlar. İşte değişik tefsir anlayışlarını doğuran âmil, onun bu eşsiz üslûbudur.

Kur'an'ın bu yüce nazm içinde bir mânâya delâlet eden âyetleri bulunduğu gibi, birden fazla anlama gelebilen lâfızları da mevcuttur. Bu bazan lâfzın kendi bünyesinden, bazan da mânâsından kaynaklanır. Meselâ "ebben, sikkîn..." gibi bazı kelimelerin az bilinir olması ya da ashab arasından bazılarınca bilinmeyişi, açıklamayı gerektirmiştir.

Kezâ "zıkr, duâ, hüdâ, rûh, rahmet, hikmet, ecel, fitne, küfür..." vb. bir çok kelimenin bir kaç mânâya gelmesi, kullanıldığı yere göre bunların hangi mânâya gelebileceğinin tesbitini gerekli kılmıştır.

"Allah'ın eli (يَدُ اللَّهِ)" (Feth 48/10), "Allah'ın vechi (وَجْهُ اللَّهِ)" (Bakara 2/115,272; Rûm 30/38,39; İnsân 76/9), "Allah'ın gelmesi (وَجَاءَ رَبُّكَ)" (Fecr 89/22), "İstivâ (عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى)" (Tâhâ 20/5) vb.tabirlerin izahı ile, bazı sûrelerin başında bulunan harfler (hurûfu mukatta'a), uzun tartışmalara sebep olmuştur.

Allah'ın sıfatları, kıyâmet ve âhiretle ilgili hususlar da tefsir âmilleri arasındadır.

Âyetlerin Mekkî ve Medenî olmalarının mümkün olduğu ölçüde tesbit ve beyan edilmesi de Kur'an'ı doğru anlamayı sağlayacak vesilelerdendir.

Nâsîh-mensûh meselesini bilmek, Kur'an'ı anlayıp yorumlamada bir âmil olduğundan bu da tefsiri gerektiren nedenler arasındadır.

Kur'an-ı Kerîm'in bir kısım âyet ve sûreleri, meydana gelen bazı olaylar veya sorulan suallere cevap olmak üzere indirilmiştir. Kur'an'daki âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini bilmenin, onu anlamada büyük faydası vardır. Nüzûl sebebini bilip bilmemek ya da aynı âyetle ilgili farklı nüzûl sebepleri gösterilmesi hususları da yorum etkenleri arasındadır.

³⁰ Muhammed Hamidullah, Kur'an-ı Kerîm Tarihi, s. 24.

Kur'ân-ı Kerim'deki kassalar, bunların ayrıntısını tesbit etme arzuları da tefsiri doğuran etkenlerden birisidir.

Gelişip olgunlaşmış her dilde bulunduğu gibi, bazı mecazların -karşı çıkanlar olmakla birlikte- Kur'ân'da da mevcut oluşu: Meselâ, münafıkların manen zarada olmalarının “..onların ticareti kazanmadı (قَمَا رِبَحَتْ تِجَارَتُهُمْ)” (Bakara 2/116) şeklinde ifade edilmesi, Allah'ın “göklerin ve yerin nûru (اللَّهُ) (نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ)” (Nûr 24/35) olması, esas halk kasdedildiği halde “karyeye sor (وَسئَلِ الْقَرْيَةَ) (Yûsuf 12/82) buyrulması, tartıları hafif gelenlere cehennem ana olması (فَأَمَّهُ هَاوِيَةً) (Kâria 101/9).. böyledir.

Bazı ismi mevsûl ve zamirlerin delâlet ettiği varlıkların tesbiti de tefsir etkenlerindedir. Peygamberimize gelen âmânın isminin verilmemesi, (عَبَسَ) (إِنَّ شَانِئَكَ) (Abese 80/1-2), “ebter”in kim olduğu (هُوَ الْإِنْتِرُ) (Kevser 108/3), “takva üzere kurulan mescid” (لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى) (التَّقْوَى) (Tevbe 9/108)' in ne olduğu.., nakle dayanarak bilinebilen ve ayrı bir bilgiyi gerektiren husustur.

İlk bakışta birbirine zıt gibi görünen bazı âyetlerin birbiriyle bağdaştırılması gereği de tefsir yapmanın sebepleri arasındadır. Meselâ A'râf 7/107 ve Şuârâ 26/32'de Hz. Mûsâ'nın asâsının ejderha haline geldiği bildirilmektedir. Neml 27/10 ve Kasas 28/31 âyetlerinde ise onun küçük bir yılan olduğu kaydedilmektedir. Bir şeyin aynı anda hem büyük hem küçük olması mümkün olmadığına göre, bu âyetler şöyle anlaşılır: Hz. Mûsâ'nın asâsı bir ejderha haline gelmiştir; fakat büyüklüğü yanında o, küçük bir yılan gibi kıvrak ve çeviktir. İşte böylesi bazı âyetleri anlamada hâsıl olacak tereddütleri gidermek için bu tür açıklamalara ihtiyaç vardır.

Kur'ân-ı Kerim'in i'câz vecihlerini gösterme lüzûmu³¹ ve Kur'ân'ın ihtiva ettiği ilimlerin tesbiti gayretleri³² de tefsiri doğuran başlıca sebeplerdendir.

Kur'ân'ın tefsir edilmesini gerektiren başlıca hususlardan birisi de, kıraat farklılıklarıdır. Kıraat farklılıklarını gözetmeden yapılan tefsir eksik sayılır.

Örnekler:

إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ

“Bu, evvelkilerin âdetinden başka bir şey değildir.” (Şuarâ 26/137)

³¹ Bu konuda geniş bilgi ve kaynak için bkz: Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, s. 169-225; Karaçam, *age*, s. 383-516.

³² Bu konuda geniş bilgi ve kaynak görmek için Celal Kırca'nın *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler* (İst.1982) ve *Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri* (İst.1989) isimli eserine bakılabilir.

Âyette geçen خَلُقُ kelimesini *On Kıraat'tan Nâfi'*, İbn Âmir, Âsım, Hamze ve Halefû'l-Âşir خَلُقُ; İbn Kesîr, Ebû Amr, Kisâî, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb ise خَلَقُ şeklinde okumuşlardır³³.

Buna göre birinci mânâ: “Bu (davranışımız), evvelkilerin âdetinden başka bir şey değildir.” İkinci mânâ, “bu (söylediklerin) evvelkilerin uydurmasından başka bir şey değildir” demektir. Bu kıraatı, “biz de bizden öncekiler gibi yaratıldık; bizim yaratılışımız, bizden öncekilerin yaratılışı gibidir; yani onlar gibi yaşarız, onlar gibi biz de ölürüz ve diriltilmeyiz” şeklinde anlayanlar da vardır³⁴.

Böylece bu iki kıraatla, inkârcı Âd kavminin, Hz. Hûd'a şunları söyledikleri anlaşılır: “Bizim yaşadığımız şu hal, atalarımızın yoludur; onlar böyle yaşamışlardır, biz de onlara uymaktayız. Biz atalarımız gibi yaşar, ölürüz; diriltilecek de değiliz. Senin söylediklerin ise, eskilerin uydurmasından başka bir şey değildir. Onlar da öteden beri hep böyle süslü, yaldızlı uydurma sözler söylemişlerdir.”

Görüldüğü gibi, beş kelimelik bir cümle ile, kıraatlar sayesinde çok geniş mânâlar elde edilebilmektedir ki, bu da Kur'ân'ın i'caz yönlerinden birisini teşkil etmektedir.

إِنَّ الْمُصَدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ
وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ

“Sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlara ve Allah'a güzel bir ödünç verenlere, verdiklerinin karşılığı kat kat ödenir ve onlara değerli bir mükâfat vardır” (Hadîd 57/18).

Bu âyetin başında bulunan iki kelimeyi İbn Kesîr ve Ebûbekr Şu'be إِنَّ الْمُصَدِّقِينَ وَإِنَّ الْمُصَدِّقَاتِ tarzında; Nâfi', Ebû Amr, İbn Âmir, Hafs, Hamze, Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halefû'l-Âşir yukarıda yazıldığı şekilde okumuşlardır³⁵. Çoğunluğun okuyuşuna göre, “sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar” ; ikinci kıraata göre ise, “(Allah'ı ve elçisini) tasdik eden erkekler ve kadınlar” mânâsı anlaşılır. Böylece bu iki kıraat ile “Allah'a ve Hz. Peygamber (sav)'e inanıp gönülden tasdik eden ve tasaddukta bulunan erkek ve kadınlar...” şeklinde daha kapsamlı bir mânâ elde edilmektedir.³⁶

وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ

“O (Peygamber), gayb hakkında cimri değildir.” (Tekvîr 81/24)

³³ Dâni, *age*, s.166; İbnü'l-Cezerî, *age*, II,335.

³⁴ Ferrâ, *age*, II, 281; İbn Kuteybe, *age*, s. 319; Taberî, *age*, XIX, 97; Ebû zür'a, *age*,s.518; Beğavî, *age*, III, 394; Râzî, *age*, XXIV, 157; Kurtubî, *age*, XIII, 125; Beydâvî, *age*, II, 158.

³⁵ Dâni, *age* ve yer; İbnü'l-Cezerî, *age* ve yer.

³⁶ Ferrâ, *age*, III, 135; Taberî, *age*, XXVII, 229; Nehhâs, *age*, IV, 360; Zemahşerî, *age*, IV, 64; İbnü'l-Cevzî, *age*, VIII, 169; Râzî, *age*, XXIX, 230; Kurtubî, *age*, XVII, 252.

Âyette geçen **بِظَنِّينَ** lâfzını İbn Kesîr, Ebû Amr, Kisâî ve Ruveys **بِظَنِّينَ**; Nâfi', İbn Âmir, Âsim, Hamze, Ebû Ca'fer, Ravh ve Halefû'l-Âşir ise **بِظَنِّينَ** şeklinde okumuşlardır³⁷.
“Dat” harfiyle okuyuşa göre:“O (Peygamber), gayb hakkında cimri değildir; gayb bilgilerini esirgemez; Allah’ın vahyettiği hiç bir şeyi gizlemez”; diğer kıraata göre ise,“o gayb hakkında itham edilemez, gayb hakkında verdiği bilgilerden dolayı suçlanamaz” demektir³⁸. Örnekleri çoğaltmak mümkündür.
Örneklerden de anlaşılacağı üzere, kıraat farklılıkları da, Kur’ân’ı tefsir etmeyi gerektiren önemli sebepler arasında yer almaktadır.

Umum-husus, mutlak-mukayyed gibi meseleler de Kur’ân tefsirine sebep olan âmillerdendir. Meselâ “..içinizden her kim Ramazan ayına erişirse, farz olan o orucu tutsun..” (Bakara 2/185) ifadesindeki “ مَنْ : her kim” lâfzı, bütün mükellefleri kapsamına alan bir lâfızdır. Ardından gelen “kim hasta olur veya yolculuk halinde bulunursa, tutmadığı günler sayısınca başka günlerde kaza etsin..” ifadesi, bu lâfzı sınırlandırmıştır³⁹. Meselâ namazdaki kıraatla ilgili mutlak olarak zikredilen “..Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun..” (Müzzemmil 73/20), âyetini Peygamberimiz “Fâtihayı okumayanın namazı yoktur”⁴⁰ buyurarak takyid etmiştir⁴¹. Kezâ, “..bütün bu paylar, yani miras taksimi, ölenin yapmış bulunduğu vasiyetin yerine getirilmesinden ve borcunun ödenmesinden sonradır..” (Nisâ 4/11) mealindeki âyette geçen “vasiyye” kelimesi mutlakdır. Başka bir delil bulunmaması halinde, kişinin dilediği miktarda vasiyette bulunabileceği anlamı çıkar. Fakat Hz.Peygamberin, vasiyetin üçtebir’i aşmaması gerektiğine ilişkin hadîsi⁴² bu hükmü takyid etmiştir. Buna göre kişi, terikesinin ancak üçtebirini vasiyet edebilir⁴³. Başarılı bir tefsir için bunlara da dikkat etmek gerekir.

Bazılarına göre, (**لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَمَةِ**) (Kiyâme 75/1) âyetindeki (**لَا**)’da olduğu gibi, bazı yerlerde ziyâdeliklerin bulunduğu farzedilmesi, kıraat farklılığından kaynaklanmakla birlikte (**فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ**) (Bakara 2/37) âyetinde olduğu gibi i’rab ihtilâfları da Kur’ân’ı tefsir etmeyi gerektiren nedenler arasındadır.

Kezâ (**عَسَّعَسَ**) (Tekvîr 81/17) (**الْقُرُوءِ**) (Bakara 2/228) gibi bazı zıt anlamlı kelimelerin mevcudiyeti; mücmel-mübeyyen’in tesbiti; Kur’ân’daki teşbih,

³⁷ Dâni, *age*, s. 220; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 398.

³⁸ İbn Kuteybe, *age*, s. 517; Taberî, *age*, XXX, 81; Nehhâs, *age*, V, 163; Zemahşerî, *age*, IV, 225; İbnü'l-Cevzî, *age*, IX, 44; Râzî, *age*, XXXI, 74; Kurtubî, *age*, XIX, 242; Âlûsî, *age*, XXX, 61; Elmalılı, *age*, VIII, 5622.

³⁹ Çağ Ansiklopedisi (ÇA),IV,232.

⁴⁰ Müslim, Salât, 34-36.

⁴¹ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur’ân’ı Tefsiri*, s.254-255; bu âyetle ilgili olarak ayrıca bkz: Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VIII,5443.

⁴² Müslim, *Vasıyye*, 5,7,8.

⁴³ ÇA, IV, 237.

istiâre, kinâye, tıbâk, mukâbele, tevriye, tenâsüb, cinas..vb. edebî sanatlara işaret arzusu⁴⁴ da bu âmiller arasında sayılabilir.

Buraya kadar satır başları ile özetlediğimiz yirmi kadar husus, Kur'ân-ı Kerîm'e yorum zenginliği kazandıran ve bir bakıma tefsir edilmesini de gerektiren sebebler arasındadır.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'e yorum zenginliği kazandıran başlıca iki unsurdan birisi Kur'ân'ı inceleyen insan; diğeri de Kur'ân'da bulunan bazı özelliklerdir.

Her insanın sahip olduğu bilgi ve kültür düzeyi, kavrama ve muhakeme gücü farklı farklıdır; buna göre Kur'ân'ı anlayış ve yorumları da farklı olmaktadır. Keza kişisel özellikleri, yaşadıkları dönem, buldukları çevre ve yetiştirme tarzları da bu farklı anlayışın sebepleri arasındadır. İnsanlar Kur'ân'ı yorumlarken mensup oldukları mezheb ve mesleklerin tesiri altında kalmışlardır. Bir sünnî ile bir şii'nin, bir filozof ile bir sûfinin Kur'ân'ı anlayışları farklı olduğu gibi, bir hukukçu ile bir filologun Kur'ân'ı yorumlayışları da farklı olmuştur. Bazıları ilmî, edebî, felsefî açıdan, bazıları mezhebî açıdan, bazıları psikolojik, sosyolojik, ekonomik... vb. açılardan Kur'ân'a bakmışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'e yorum zenginliği kazandıran başlıca iki unsurdan birisi Kur'ân'ı inceleyen insan ise, diğeri de Kur'ân'a has bazı özelliklerin mevcudiyetidir.

Kur'ân-ı Kerîm, hem mu'ciz hem de muciz bir kitaptır. İşte onun bu iki mühim özelliği, ona geniş yorum zenginliği kazandıran başlıca iki hususiyetini teşkil eder: Ondaki az bilinen bazı kelimelerin mevcudiyeti, birçok mânâya gelebilen kelimelerin bulunması, müteşabih âyetlerin varlığı, Allah'ın sıfatları, kıyâmet ve âhiretle ilgili hususlar, kıssalar, mekkî ve medenînin belirlenmesi, nâsih mensûh, nüzûl sebepleri, umum husus, mutlak mukeyyed ve mücmel mübeyyenin tesbiti; teşbih, istiâre, kinâye, tevriye, tenâsüb ve cinas gibi edebî sanatların tesbit ve izahı, i'caz vecihleri, ihtiva ettiği ilimlerin mâhiyeti, kıraat farklılıkları .. ve benzeri konular, Kur'ân'ı tefsir etmeyi gerekli kılan hususlar arasında zikredilebilir.

İşte Kur'ân'ın bu özellikleri ve ona muhatap olan insanların farklı anlayışları sebebiyledir ki, her devirde ve her ülkede, Kur'ân'ı anlamaya yönelik gayret ve çalışmalar, o günden bugüne aralıksız devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

*Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru Metâbii'ş-Şa'b, ts.
Ahmed b. Hanbel (241/855), el-Müsned, Beyrut-ts.*

⁴⁴ Örnekler için bkz: İsmail Karaçam, *Sonsuz Mucize Kur'ân*, s. 368-375

- Âsım Efendi (1819), Kamus Tercemesi, İst.-1304-1305.*
- Ateş, Süleyman, Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli, Ankara-1983.*
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (256/870), el-Câmiu's-Sahîh, İst.-1979.*
- Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, Ankara-1988.*
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd (393/1003), es-Sihâh (Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye), Tahkik: Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut-1979, 2. Baskı*
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf (816/1413), Kitâbü't-Ta'rîfât, Beyrut-1990.*
- Çantay, Hasan Basri (1964), Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim, İstanbul-1965, 5. Baskı (I-III).*
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman (255/869), es-Sünen, ts.*
- Deylemî, Ebü Şucâ' Şiraveyh b. Şehradâr (509/1115), el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb, Beyrut-1986.*
- Doğrul, Ömer Rıza, Kur'ân Nedir, İstanbul-1927.*
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as (275/888), es-Sünen, Mısır-1952.*
- Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî (665/1267), el-Mürşidü'l-Vecîz, tah: Tayyar Altukulaç, Beyrut-1975.*
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb (817/1414), Besâir Zevî't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, Beyrut-ts (I-V).*
- Hamidullah, Muhammed, Kur'ân-ı Kerim Tarihi, trc: M.Sait Mutlu, İst.-1965.*
- İbn Hemmâm, Ebûbekr Abdürrezzâk (211/826), el-Musannef, Beyrut- 1970.*
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân (354/965), el-İhsân bi Tertîbi Sahîhi İbn Hibbân (Sahîh), Beyrut-1987.*
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/889), Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân, Beyrut-1981, 3. Baskı.*
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd (275/888), es-Sünen, Mısır-ts.*
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (711/1311), Lisânü'l-Arab, Beyrut-ts. (I-XIV).*
- Karaçam, İsmail, Sonsuz Mûcize Kur'ân, İstanbul-1987.*
- Karahisârî, Ahterî Muslihuddîn Mustafa (968/1561), Ahterî (Ahterî-i Kebîr), İstanbul-1310 (I-II)*
- Kırca, Celal, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler, İst.-1993.*
- Komisyon, İslâm'da İnanç İbadet ve Günükle Yaşayış Ansiklopedisi, (ÇA: Çağ Ansiklopedisi), İstanbul-1997.*
- Komisyon, Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-1993.*
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc (261/874), el-Câmiu's-Sahîh, Beyrut-ts.*
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb (303/915), es-Sünen, Mısır-1964.*
- Râğîb el-İsfehânî, Huseyn b. Muhammed (502/1108), el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân, Kahire-1961.*
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/826), el-Musannef, Beyrut 1970-1972.*
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman (911/1505), el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut-1973.*

- Şimşek, M.Sait, Günümüz Tefsir Problemleri, İstanbul-1997.*
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/922), Câmiu'l-Beyân (Tefsir), Mısır-1968, 3.baskı.*
- Tancî, Muhammed, Belâğat-ı Kur'âniyye (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Ders Notları), İst.-1974.*
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ (297/909), el-Câmiu's-Sahîh (Sünen), Kahire-1962.*
- Wensinck, A. J., Concordance et Indices de la Tradition Musulmans (el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîs), Leiden-1936-1969.*
- Yazır, Elmalılı Hamdi (1944), Hak Dini Kur'ân Dili, İst-ts.*
- Yıldırım, Suat, Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri, İst.-1983.*
- Zehebî, Muhammed Huseyn, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Mısır-1976, 2. Baskı.*